

УЗ ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦУ УСТАНКА НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Генерал-мајор БРАНКО БОРОЈЕВИЋ

ПРЕД ПРВИ ПУЦАЊ¹⁾

На Банији април — јул 1941. године

Чудна је ћуд народа. Уместо да га отрезне крупне чињенице: пропаст државе, улазак Немаца и настанак НДХ — свет је упао у недоумицу, у некакву ојаћеност без суза и узбуђеност без акције. Највише се живи од прича и гласина у којима се зрнца надања губе под теретом страховања. Стварна и гола истина некако се не прима одједном, без обзира на то што узбуђеним духовима изгледа и сувише ситна и прозирна према тек прохујалим и до краја несхваћеним потресима. Уколико се прими таква реч или догађај, већ код трећих уста то постаје нешто необично и чудно и тек у таквом облику путује даље као нечији судњи дан или васкрсење. Гласине су нашле сочно тле да се бокоре у тим данима априла до јула 1941. године на Банији.

Понеко се и сналази, почиње да нешто предузима и да томе даје своја тумачења. Немачко-ушастка власт се жури са првим актима да би се у првој забуни што пре осетио дах „новог поретка“. Нижу се позиви и наређења — да сви буду код својих кућа, да се преда оружје, да се подносе пријаве о сумњивим лицима и комунистима. Неки ревносни шеф из бившег котара или раније жандармеријске станице, у тежњи да се додвори, већ позива сеоске старешине да га о свему извештавају, да опет организују оправке путева кулуком или да било чиме упосле узбуђени свет. Кроз села почињу да протурају поруке и дојучерашњи кортежи ХСС — да се Срби смире, да ће се ударити једино по трговцима и половима, да ће ускоро бити боље кад се састане нови „хрватски сабор“. Неки тек пресвучени, новопечени ушаста или припадник „Мачкове заштите“ тумачи да је одвођење у логоре трговаца и попова на линији давнашње жеље сиромашних сељака да се ослободе гуликожа. Неко се из нове власти решио да провери стање војних обвезника и регрута како би се евидентирала и та врста људи.

Ситнији и крупнији кораци нове власти одмичу један за другим. Ушасте и наново заклети жандарми почињу да се залећу у обли-

¹⁾ Чланак је написан за едисију *Устанак народа Југославије 1941. године* коју припрема ВИЗ ЈНА „Војно дело“.

жња српска и хрватска села да нешто извиде, неког претресу, некога да претуку или одведу, а свима да запрете смртним казнама и логорима.

Немир код света утолико више расте уколико се одређеније тражи од људи да поступе према овом или оном захтеву нове власти. А то нимало није лако. Хоће ли се предати пушка коју неко љубо-морно чува још од пропасти Аустро-Угарске? Да ли је сигурно поћи на збор који сазивају усташе да објасне политику нове власти? Како веровати да се неће дирати у Србе, кад су многи својим ушима чули у Костајници јавну претњу „да ће све Србе на врбе“ или да „све псине треба преко Дрине“. Да ли су сигурни и они Хрвати који неће у усташке редове?

Има ли довољно паметних људи који могу дати савете шта радити у таквој ситуацији? Истина, одговоре ужурбано многи дају. Неки од оних који увек паметују, или ћуте или збуњују различитим ставовима. Једни су за то да се оружје преда, а други да се сакрије, један овако — други онако, час ово, а одмах затим сасвим супротно. Помомлише се и они до којих нико никада није држао, па тумаче како су са веродостојног места сазнали да само овако треба радити и никако другачије. Такви највише и иду на оно што годи узбуђеним духовима и илузијама светине.

И ничу приче. Нека Ана, враћајући се од родбине близу Петриње, срела на белом коњу човека у оклопу и под оружјем који гласно позива Србе да се причувају само до Великог петка. Неки Јанко који је пристигао отуд од Двора препричава да је народ гледао на Уни чудну птицу која плива и предсказује: „Како ова вода пљуска — сва ће земља бити руска“. Колају доскочице како је Стаљин насамарио Хитлера у порукама и упоређују се моћ и снага Русије и Немачке.

Писар Мићо кога су још задржали у општинском уреду саопштио је како ће ускоро католички поп кренути и у суседна српска села по „добровољне“ прилоге у новцу за оправку своје цркве која би служила и покрштеним Србима. За покрштавање Срба већ се поред агитације по Банији спроводе и конкретне припреме. Употребљавају се аргументи како Срби никад нису ни држали до православља па се треба покрстити и бити миран; да су Срби-Банијци већ стотинама година измешани с Хрватима, да више и нису прави Срби, па сада то кроз покрштење треба и озваничити итд. При томе не заборављају да онако успут нагласе да ће сви који то одбију бити ван закона односно отерани у логоре и протерани ван граница НДХ.

Има понеки активни официр који околу тумачи како је добро што је Недић у Србији на власти, јер ће он преварити Швабе у погодном часу. А кад су из околине Двора и Петриње усташке власти почеле да купе и насилно исељавају српске породице за Србију, протурала су се објашњења са разним мотивима, како је то због тога што су се ови гложили са суседним Хрватима, или како „отац“ Недић прима Србе под окриље мајке Србије. У том метежу покоји интелектуалац, трговац и богатији сељак успева да уз масно мито добије про-

пусницу за Србију, па својим пријатељима поручује да и они пожуре, али да то учине кришом од других.

Све те приче и гласине, стрка догађаја, одсуство ширих веза и обавештења, тешкоћа да се човек брзо определи и нешто предузме — деловале су у тим данима готово паралишуће на људе. Свет је осећао као да га обмотавају невидљивим нитима кучине у коју се утолико више заплиће уколико се јаче трза. Да бар неко јасно и одређено каже — ево овако је ово требало предузети — кренуло би се снагом бујице само да се одуши неподношљива напетост. А све ово само умртвљује, људи се почињу препуштати судбини. И некадашње бојнице и кавга-нице сада су мањи од макова зрна. Није баш редак призор да један — два Циганчића у усташкој капи и шињелу, са дугачком пушком — грометком гоне пред собом пет — шест и више одраслих мушкараца кроз неколико села и шумарке између њих, а да се ниједан од ових не одлучи да ишамара те балавце, одузме им пушке и одметне се у гору. И то се тако понавља мада се све чешће чује како су тамо око Глине одвели неке у логор, а неке и побили. Овакви случајеви као да нису били довољно убедљиви у поређењу са големом забуном, са претераним ишчекивањем нечега што независно од тих људи треба да расплете ове услове. Осећало се да се у ваздуху кува нешто крупно и велико.

У мору такве збуњености и безглавости пробијали су се зраци одређених ставова и нада које су преносили комунисти, постепено али упорно, у банијска села. Месне организације КПХ Сиска, Петриње, Глине, Костајнице и комунисти дворског котара појачали су своју активност после мајског састанка окружних комитета КПХ Сиска и Карловца на којима су Јосип Краш и Иво Маринковић разрадили ставове ЦК КПЈ о припреми за устанак. Један део чланова Партије из Сиска, Петриња и Глине изашао је у оближња села избегавајући тако провале и хапшења у градовима. Под њиховим утицајем покренуле су се на живљи рад и сеоске ћелије. На мањим састанцима и појединачно комунисти су саветовали да се скупља оружје за предстојећу борбу, да се бојкотује свака мера усташке власти, да се не верује издајничком вођству ХСС, да се не врши жито на вршалицама које власт организује, већ својом стоком и млатилицама и да се жито одмах сакрије. Према покрштавању Срба неке организације се нису одмах снашле, али су убрзо заузети ставови да се подржи отпор Срба покрштавању, јер је то провидан маневар да се тренутно смире једни док се други не побију или стрпају у логоре. Комунисти су подгрејавали наде у промену стања у случају напада Немачке на СССР, јер ће се тада моћи кренути на оружани устанак са изгледима на успех.

Али ни то није ишло тако лако и брзо, иако је Партија одраније имала знатан политички утицај. Јер, доста су смутње и дезоријентације направиле раније разне режимске партије у српским и ХСС у хрватским селима. Малобројне су биле ћелије КПЈ у банијским селима, а комунистима из градова требало је извесно време да се привикну на отворен, масован рад ван илегалности. Било је ту и ускости, понегде и неповерења према „двема сељачким душама“, негде се пре-

зало и од подофицира и гардиста бивше војске, негде се и сувише конспирисало око задатака које би и већина прихватила. Можда се још брже и смелије могло продирати и у села, било српска или хрватска, ближе непријатељским упориштима. Али та искуства су се тек касније могла сагледати.

Нису ни српски сељаци увек и свуда брзо прихватили ставове комуниста. Ти ставови су тражили акцију, спремност за обрачун са јачим, тај јачи је срушио државу, „а како тек неће ненаоружану масу“. Требало је подизати свест људи о томе да је оружани устанак једини излаз и разоткривати злочине непријатеља како би свако био свестан животне опасности по себе и своју породицу. Морало се показати много смисла за поступност у убеђивању људи да се треба одвојити од куће, поћи у шуму и тако се постепено навикавати све док људи не преломе нешто у себи и не загризу у отворени обрачун. А да би у томе успели, и сами млади комунисти, револуционарни фантасти, морали су у себи преломити нешто и прећи од наглости ка смирености, од нестрпљења ка ванредно спором и упорном раду с људима, од клишираног класног фронттирања десно — лево ка врло изнијансираном и спретном привлачењу свакога који бар имало мрзи фашизам. Морало се у тим данима учити непоколебivosti револуционара који никад не постаје малодушан, па ни тада када треба понова продрети до разума и осећања људи и кад је потребан нов лични пример у давању себе. Том утицају сметали су и превејани и нови антикомунисти каквих је било свуда. Они су омаловажавали ове младе људе и настојали да одвоје сељаке од тобожњих пробисвета и пропалих ђака и страшили их тешким последицама устанка против моћне силе.

Настала је, у ствари, грчевита борба за масе и то не да би се оне преотеле од усташко-немачке власти коју су итекако мрзеле. То је била борба против сопствене малодушности и неверице, против стихије, инертности и парализованости духа, унутрашња борба за прелом у људима да се коначно одлуче за један правац делатности, да загризу у нешто велико и тврдо и да верују у нешто што се не може тако брзо десити, а ипак ће се једном догодити.

Но и догађаји су учинили своје. Што су се више ближили дани напада Немачке на СССР, нова власт је све брже радила да „среди“ позадину огњем и мачем. И комунисти су одлучније радили на припремању оружане акције. Тако се сужавао круг могућности за ма какав пут пасивне резистенције и покушаја да се остане миран између две ватре.

Већ негде крајем маја и почетком јуна у народу се препричавала судбина Срба из Глине које су усташе побиле у селу Прекопа. А знало се и за пуне логоре у Сиску и Петрињи, за ухапшене и побијене комунисте из Глине и Петриње. Чуло се и за излазак сисачких комуниста под оружјем у шуму Брезовицу северно од Сиска. Нова убиства и пљачке били су пример свакој општини шта намерава усташка власт. „Црни петак“ као злогуко предсказање сеоске врачаре већ се и сувише често помалао.

Тада је дошао 22. јун, дан напада Немачке на Совјетски Савез. Отада је у српским селима почело радосније да се гледа, слободније да се креће, свет се некако усправио и почео да више верује у своје моћи. Настала су међусобна сашаптавања и ведре поруке удаљеним пријатељима и знанцима, избила је велика нада у брз преокрет на боље. Од комуниста су почели да траже објашњења и они којима то није била навика. Усташке власти и они који су им се пребрзо прилепили као да су се примирили у тим часовима. Осећала се код њих заплашеност и недоумица у очекивању на шта ће све то изаћи и да ли је добро што су се тако нагло залетели у својим поступцима.

Али дводневни — тродневни занос на једној и потиштеност на другој страни нису могли задржати исти интензитет. Почео се реалније и живо пратити сваки, па и најситнији догађај на фронту и ценити шта то значи за сопствену кожу и коме превагу доноси. Прошло је првих злосрећних четрнаест дана, а Руси нису превагнули у Немачку, већ су Немци дубоко газили друмовима Совјетског Савеза. Сада су се по мери наступања Немаца усправљале усташе па, као да су закасниле у плану истребљења, пожуреше да казне оне што се повеселише совјетској победи. Већ су на Банију долетеле и изабране „челик усташе — емигранти“ да покажу како се коље и масовно убија.

Нада да Руси могу учинити своје није сасвим напустила људе, али је нагло спласнула. Она би нешто живнула код стварне или измишљене радосније вести с фронта. Са доста огорчења говорило се о Енглезима што не притекну Русима у помоћ, а мале наде су полагане и у Америку да ће се брзо окренути против Хитлера. У тој осеци расположења и опалих нада требало је наново градити дух вере у себе и у изгледе на сопствену борбу. То је могла, поред живе речи, једино да учини макар и мала али обавезно успешна устаничка акција.

Сисачки комунисти као борбена група почели су са мањим диверзијама у околини Сиска, Греде и на железничкој прузи код Цапрага. Иако диверзије нису још представљале јавни судар, оне су челичиле оне што су их вршили, а морално су разарале противника. И у другим котарима формирају се борбене групе и испитују могућности за диверзије. И усташе и Немци кренуше у крупније захвате. Дошло је до масовног хапшења и терања у логоре Срба из околине Глине и Вргин-Моста које ће касније измасакрирати у глињској цркви.²⁾ Слично је и у другим котарима где су логоре у Петрињи, Сиску и костајничкој градини препунили похватаним Србима од којих су појединце почели стрељати.

На падинама Шумарице и у већим шумама даље од ње настали су збегови народа у којима су поједина села под руководством комуниста уређивала своје логоре, организовала снабдевање и за-

²⁾ Односи се на чувени покољ преко хиљаду Срба у глињској цркви 3. августа 1941. године.

штиту сопственим стражама. То је већ био први корак у спремности на оружани отпор, израз спознаје да је устанак једини излаз. У селима која још нису кренула у збегове постепено је јачало сазнање да се не сме дозволити да их усташе изненаде на спавању или приликом рада у пољу. У селу Лушћани код Глине, када је усташка патрола успела да похвата групу сељака, неколико храбријих се снашло, напало усташе, неколико њих разоружало, док су остали побегли.³⁾ Глас о том догађају брзо се проширио подстичући и храбрећи голоруки народ. По селима су никле страже наоружане вилама и мотикама, по неком ловачком пушком и пиштољем, а почели су да раде и први устанички одбори.

Четвртојулски позив ЦК КПЈ на устанак је тако поступно улазио у праксу борбене припреме на Банији, више као спрега организованог рада комуниста са логичним поступцима народа да одржи голи опстанак. То није била масовна провала народног гнева у виду општег похода на мања упоришта непријатеља као у неким другим крајевима. Али чврст курс у борбеној припреми дао је и своју наградњу у виду прича од дванаест хиљада устаника Хрвата у Брезовици код Сиска, од двадесет хиљада наоружаних у Шамарици, од десет хиљада у шуми Чорковачи код Двора и у шуми Пролому код Глине. Овај рад и ове приче почеше поново да ослобађају застрашене, исправљају колебљиве, упозоравају капитуланте и леде крв у жилима усташа. Сад у села, чак и она ближе градовима, смелије упадају наоружани „шумски људи“ — партизани, или герилци, како су их звали. Све неки дотерани момци, наоружани бомбама и пиштољима или карабином, ведри и насмејани, крстаре по селима и храбре. Такозване усташке „опходње“ сада крећу у бројнијем саставу, брзо прелећу камионима несигурне деонице на цестама, држе се дана и чвршће повезују упориште са упориштем. Све је у припреми. Конопац се до краја затегао.

И пукло је...

Ноћу 23. јула глинска група од 36 устаника под командом Василија Гаћеше извршила је напад на железничку станицу у селу Грабовац код Глине, убила четири усташе, запленила десет карабина и разорила станицу и пругу. Одјекнули су ти пуцњи далеко преко брда и шума у свим селима Баније, као зов на акцију, као потврда да се може, као пример који не да да се мирује. Народ је радосно поздравио своје јунаке и легенда је почела да се преде о подвигу Гаћеше и другова, о њиховој ратничкој вештини, о изгледу и громовитом гласу Гаћеше, о кукавности усташа и о великом плену. Она је израсла до граница народних жеља, а и снаге коју масе у себи крију.

Али и одмазда је дошла као олуја. Многобројне петрињске и глинске усташе успеле су да похватају око осам стотина људи из

³⁾ Догађај се одиграо 12. јула 1941. године.

Грабовца и околних села и да их све до једног покољу на једној пољани. И ова прича је сустижала прву. Деловала је као страховит шок и многе је поколебала. Расла су питања да ли се све то исплатило, зашто се још није причекало, како се може голорук народ супротставити оружаном сили осовине.

Дакле, после великих нада опет тешка потиштеност, после прве акције — одступање, после самоуверености — преиспитивање себе, једна велика неизвесност више и суморни погледи у будућност. Потребни су били нови лични примери и жртве најсвеснијих и најхрабријих, неуморан рад да се објашњава и подстиче, биле су потребне нове акције да покажу да се мора и може само оружјем тражити излаз. То су били необично тешки задаци комуниста. Јер далеко су тада били дани наше надмоћи, несагледиви су и недокучиви били изгледи на нашу победу.

Како су данас после двадесет година јасни и велики наши коначни биланси! А како је мала и слаба реч да упечатљиво наслика све падове и успоне до њиховог потпуног остварења!